

УДК 342.731
DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2019-4.1>

Васін М.С.,
аспірант
Львівського університету бізнесу та права,
виконавчий директор
Інституту релігійної свободи
ORCID: 0000-0002-0096-223X

ЦЕРКВА ТА ДЕРЖАВА У СФЕРІ ОСВІТИ: ВІД ТОТАЛЬНОГО ВІДОКРЕМЛЕННЯ ДО ВЗАЄМОДІЇ

CHURCH AND STATE IN EDUCATION: FROM TOTAL SEPARATION TO INTERACTION

У статті автор висуває гіпотезу про те, що тривала трансформація моделі державно-церковних відносин у бік більшої кооперації не може оминати сферу освіти, яка довгий час залишалася під впливом спадщини радянського ідеологічно ангажованого режиму.

Ураховуючи те, що право батьків виховувати своїх дітей відповідно до своїх релігійних чи інших переконань гарантується на рівні міжнародних договорів, які ратифікувала Україна, держава має своїм обов'язком забезпечити вибір і плюралізм в освіті, створити можливості для діяльності закладів освіти релігійного спрямування. Це завдання може бути виконано шляхом сприяння розвитку мережі приватних закладів освіти, заснованих релігійними організаціями, та інституційного розвитку богословської освіти в Україні. Такі зміни в освітньому законодавстві України зумовлюють потребу посилення взаємодії між державою і церквою, що виходить із визнання церкви як частини громадянського суспільства та суспільного інституту, з яким можна розвивати відносини на засадах партнерства. Цей підхід, у свою чергу, має наслідком відмову від радянського тлумачення конституційного принципу відокремлення школи від церкви та наповнення його новим змістом, який відповідає сучасним суспільним відносинам та враховує релігійні потреби батьків та їхніх дітей у сфері освіти.

Підтверджуючи свою гіпотезу, автор робить висновки про те, що положення ч. 3 статті 35 Конституції України вже не можна тлумачити як підґрунтя для побудови суворої сепараційної моделі взаємовідносин держави і церкви у сфері освіти. Розвиток освітнього законодавства України засвідчив, що церква стала суб'єктом освітнього процесу шляхом інтеграції закладів освіти релігійного спрямування в систему освіти України. У зв'язку із цим зростає необхідність подальшого розвитку державно-конфесійної взаємодії у сфері освіти.

Ключові слова: *свобода віросповідання, релігійні організації, державно-конфесійна взаємодія, державно-церковні відносини, церква і освіта, світськість освіти.*

The purpose of this article is to analyze the current state of legal regulation of the activity of medical chaplains in Ukraine, legislative initiatives in this area and the prospects for improving the legislation of Ukraine aimed at further development of the medical chaplaincy. At the same time, the author carries out a comparative analysis with the legislative provision of the activity of military and penitentiary chaplains in Ukraine, using this positive experience for developing the proposals aimed at determining the rules of pastoral care at healthcare institutions.

An overview of studies and publications in this area suggests that the issues of medical chaplaincy were less developed by Ukrainian scholars than similar issues in the area of pastoral care at military and penitentiary institutions. Nevertheless, the issues raised in these publications require actualization and further scientific reflection, taking into account the accumulation of positive experience in the development of military and penitentiary chaplaincy in Ukraine.

The author analyses the state of legal regulation of medical chaplaincy in Ukraine and concludes that the lack of a proper legislative basis slows down the process of institutionalization of pastoral care at healthcare institutions and hinders the further development of medical chaplaincy in Ukraine. The urgent necessity to unify the requirements for qualification, the level of education and ethical standards of activity of medical chaplains of different denominations, the clarification of the procedure for their access and duties at the health care institutions, the rights and functional responsibilities, the mechanisms of cooperation between different religious organizations among themselves and with the leadership of healthcare institutions and the Ministry of Health of Ukraine.

Key words: *religious freedom, religious organizations, state-church cooperation, state-church relations, chaplain, medical chaplaincy, pastoral care.*

Питання тлумачення та практичної імплементації конституційного принципу відокремлення школи від церкви, закріпленого у ч. 3 статті 35 Конституції України, залишається актуальним та потребує подальшого наукового переосмислення. Це пов'язано з тим, що негативні наслідки тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та ролі церкви в суспільстві досі даються взнаки, адже за часи воєнничого атеїзму систематично знищувалася уява про церкву як частину громадського суспільства, моральний орієнтир нації, авторитетного суб'єкта суспільних дискусій. Так само і сфера освіти довгий час залишалася ідеологічно ангажованою і надмірно секуляризованою, а тому навіть обережні спроби повернути релігійний компонент в освітній процес часто сприймалися на політичному і експертному рівні як зазіхання на конституційні засади державно-церковного відокремлення, адже освіта довгий час залишалася обмеженою державною монополією.

Проблематику розвитку богословської освіти, викладання предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх школах, функціонування конфесійних шкіл, світськості освіти досліджували українські вчені М. Бабій, В. Єленський, В. Жуковський, А. Колодний, Н. Кочан, М. Палінчак, Ю. Решетніков, О. Романова, Т. Саннікова, Л. Филипович, О. Шевченко та інші. Водночас додаткових наукових розробок потребує питання конституційного-правового регулювання державно-конфесійної взаємодії у сфері освіти в контексті трансформації моделі державно-церковних відносин до більшої кооперації.

Метою статті є прагнення збалансованого погляду на конституційні засади взаємовідносин держави і церкви у сфері освіти, на забезпечення прав батьків виховувати своїх дітей відповідно до своїх релігійних чи інших переконань, на стан і перспективи розвитку державно-конфесійної взаємодії.

Право на релігійне виховання батьками своїх дітей вже багато десятиліть гарантується на рівні міжнародних договорів, які ратифікувала Україна, та підтверджено рекомендаціями міжнародних організацій. Зокрема, у ч. 3 статті 13 Міжнародного пакту ООН про економічні, соціальні і культурні права зазначено, що держави *«зобов'язуються поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів обирати для своїх дітей не тільки запроваджені державною владою школи, а й інші школи, що відповідають тому мінімуму вимог щодо освіти, який може бути встановлено чи затверджено державою, і забезпечувати релігійне та моральне виховання своїх дітей відповідно до власних переконань»* [1]. Цей підхід розширює Резолюція 36/55 Генеральної Асамблеї ООН «Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи

переконань», яка гарантує, як право на релігійну освіту, так і право не зазнавати примушування до релігійного навчання: *«Кожна дитина має право на доступ до освіти в області релігії або переконань відповідно до бажань його батьків або, у відповідних випадках, законних опікунів, і не можна примусити до навчання в області релігії або переконань всупереч бажанням її батьків чи законних опікунів, причому керівним принципом є інтереси дитини»* [2].

Це міжнародне зобов'язання знайшло відображення також у статті 2 Першого Протоколу до Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, де зазначено, що *«держави під час виконання будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до їхніх релігійних і світоглядних переконань»* [3]. На підтвердження цієї гарантії, поряд із рекомендацією законодавчо забезпечити розвиток приватних закладів освіти, був зроблений особливий акцент у Резолюції № 1904 (2012) «Право на свободу вибору в освіті в Європі», прийнятій Парламентською Асамблеєю Ради Європи (ПАРЄ). Питання вивчення релігій та етики в школах знайшло відображення в Рекомендації ПАРЄ № 1202 (1993) «Про релігійну терпимість у демократичному суспільстві», де міститься заклик ПАРЄ до держав-членів Ради Європи *«в царині освіти і обміну ... забезпечити, щоб вивчення релігій і етики стало частиною навчальних програм загальноосвітніх шкіл»* [4]. Крім цього, в Рекомендації ПАРЄ № 1556 (2002) «Релігія і зміни у Центральній та Східній Європі» пропонується урядам держав-членів *«співпрацювати із церковною владою у справі встановлення та розподілу відповідальності в таких сферах, як ... релігійне виховання, і сприяти проведенню спільних обговорень з основних питань соціальної сфери, моралі, етики і культури, які стоять перед сучасним суспільством»* [5].

Однак на практиці довгий час українська влада не могла зробити поступ у цій сфері, залишаючи релігійний вакуум у загальнообов'язковій середній освіті. Більше двох десятиліть система освіти в Україні позбавляла віруючих батьків можливостей для релігійного та морального виховання своїх дітей відповідно до власних переконань: релігійні організації були позбавлені права засновувати приватні заклади освіти з відповідним державним ліцензуванням, а в державних і комунальних школах не передбачалося викладання предметів духовно-морального спрямування, таких як «Християнська етика» чи подібних. Окремі виключення (і подекуди навіть зловживання, зокрема, присутність елементів катехизації) мали місце в західних областях України, де рішеннями місцевої влади «Християнська етика» запроваджувалася як обов'язковий предмет навчальної програми.

Окрім цього, подібним чином в Україні довгий час «Богослів'я» не визнавалося в якості окремого напрямку в галузі знань та науковою дисципліною, і як наслідок – мало місце багаторічне зволікання з вирішенням питання про державну акредитацію духовних навчальних закладів.

Одна з перших законодавчих ініціатив, спрямована на вирішення цієї ситуації, сягає 1999 року, коли до Верховної Ради III скликання народний депутат В.В. Костицький подав проект Закону «Про свободу віросповідання та релігійні організації» (реєстр. № 1178-1), в якому запропонував запровадити державне визнання документа про освіту духовного (релігійного) навчального закладу. Умовою для цього було дотримання двох вимог: програма такого закладу «повинна відповідати державним стандартам освіти та пройти ліцензування та акредитацію в Міністерстві освіти України в порядку, встановленому для державних освітніх закладів» [6]. Однак ця альтернативна редакція чинного Закону, як і всі інші, не знайшла підтримки парламентарів. Повторна спроба В.В. Костицького вирішити це питання відбулася у 2001 році шляхом подання окремого законопроекту № 8229 щодо впровадження релігійної освіти в середніх та вищих закладах освіти, однак було заслухано і знято з розгляду.

Біля десяти років парламентарі різних скликань не могли вирішити питання про надання релігійним організаціям права засновувати приватні заклади освіти, які видавали б документи про освіту державного зразка. Ще в 2005 році народний депутат Верховної Ради IV скликання Ю.А. Бойко подав законопроект № 8002 щодо заснування релігійними організаціями загальноосвітніх шкіл, який не здобув схвалення. Наступною спробою у 2006 році був законопроект № 2020 народного депутата В.М. Стретовича у Верховній Раді V скликання, який пропонував надати релігійним організаціям право засновувати будь-які заклади освіти з відповідним державним ліцензуванням. Після відхилення парламентом і цієї ініціативи у 2007 році В.М. Стретович із колегами з різних фракцій підготував доопрацьований законопроект № 3160, але він теж не мав успіху. У 2008 році цей самий законопроект, вже за реєстраційним № 2729, був поданий на розгляд Верховної Ради VI скликання. Однак щоразу ці законодавчі ініціативи впиралися у спротив із боку профільного Комітету Верховної Ради з питань освіти і науки, який у ті часи очолювався переважно представниками комуністичної та соціалістичної партій, що зумовлювало ідеологічне упередження до пропозованих реформ в освіті.

Показовими також були висновки Головного науково-експертного управління Верховної Ради (ГНЕУ), яке рекомендувало відхилити ці законодавчі ініціативи як такі, що не відповідають Конституції та законам України. Як при-

клад, у висновку на згаданий вище законопроект № 2729 фахівці ГНЕУ у 2009 році зазначили: *«Ідея надання релігійним організаціям ... права засновувати навчальні заклади не узгоджується з Конституцією та законами України. Йдеться, зокрема, про статтю 35 Конституції України, відповідно до якої «церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви». Аналогічні положення містять також стаття 9 Закону України «Про освіту» та стаття 6 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [7].* Таким чином, на той час у політичному та експертному середовищі переважав суто радянський погляд на державно-церковні відносини в сфері освіти, незважаючи на багатоманіття юридичних підходів у демократичних країнах Європи, де поряд із світськістю державної влади вільно розвивалися засновані релігійними організаціями заклади освіти різних форм і рівнів акредитації.

Такий багатолітній спротив процесу трансформації освітнього законодавства України в бік забезпечення вибору в освіті, плюралізму та врахування релігійних потреб учнів і їхніх батьків можна пояснити глибоко вкоріненим світоглядним несприйняттям віри та релігії як частини людської сутності і суспільного життя та острахом перед новим форматом взаємовідносин держави і церкви у сфері освіти, оскільки засади правового регулювання в цій сфері залишилися у спадок від ідеологічно ангажованого радянського режиму. Через невідповідність правового регулювання суспільним потребам і запиту батьківської громадськості на виховання їхніх дітей на підставі релігійних засад і моральних цінностей в Україні набула поширення практика заснування дошкільних і загальноосвітніх закладів освіти з релігійно-визначеною системою виховання від імені окремих віруючих або громадських об'єднань і благодійних фондів, заснованих безпосередньо релігійними організаціями. У такий спосіб задовольнявся попит на дитсадки і школи релігійного спрямування та формально усувалася заборона на їх заснування релігійними організаціями. Однак очевидно, що така невідповідність правового регулювання реальному стану суспільних відносин у сфері освіти не могла тривати довго.

У свою чергу, релігійні організації, як окремо, так і спільно у форматі міжконфесійних інституцій, постійно порушували перед керівництвом держави необхідність забезпечення права вибору в освіті з метою забезпечення релігійних потреб віруючих батьків і їхніх дітей. Як приклад, 18 квітня 2000 року був підписаний Меморандум «Про співпрацю Міністерства освіти і науки України, Державного комітету України у справах релігій та Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій», який передбачав взаємодію в напрямку *«здійснення практичних заходів, спрямованих на поетапне впровадження знань*

із християнської етики в державних загально-освітніх навчальних закладах» за відсутності при цьому релігійних обрядів, а також здійснення «заходів щодо запровадження до Переліку напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах, спеціальності «Теологія» [8]. Однак задля практичної реалізації цих намірів знадобилось багато років, зміна політичного керівництва країни та уряду.

У зверненні до новообраного Президента України В.А. Ющенко у квітні 2005 року Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) визначила декомунізацію у сфері освіти найпершим завданням у Переліку перспективних та першочергових питань державно-конфесійних відносин, які потребують свого розв'язання. Зокрема, ВРЦіРО запропонувала Главі держави:

1) визнати релігійні організації суб'єктами права заснування дошкільних, загальноосвітніх і вищих навчальних закладів неприбуткового характеру шляхом внесення відповідних змін до чинного законодавства;

2) забезпечення в навчальному процесі реального світоглядного плюралізму, тобто закріпленого законодавством світського (а не атеїстичного) характеру освіти: зокрема, поруч із викладанням еволюційної теорії повинні викладатися інші теорії виникнення світу і життя;

3) встановити державний освітній стандарт для спеціальності «Теологія», введеної в перелік спеціальностей, за якими надається вища освіта, щоб забезпечити можливість добровільної державної акредитації релігійних вищих навчальних закладів, визнання їхніх дипломів і наданих ними вчених ступенів та звань;

4) зрівняння викладачів (вчителів) і студентів (вихованців, учнів) релігійних дошкільних, загальноосвітніх і вищих навчальних закладів у соціальних правах і гарантіях із відповідними соціальними категоріями державних і приватних навчальних закладів [9].

Завдяки консолідації зусиль релігійної спільноти, яка єдиним голосом виступила за зміни в системі освіти України, та налагодженню постійного діалогу між керівництвом держави та ВРЦіРО, за підтримки Президента України з 2005 року почалася системна робота в частині правового регулювання викладання предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх закладах освіти, в тому числі щоб запобігти зловживанням у цій сфері. Викладання цих предметів мало забезпечуватися на факультативній основі або за вибором батьків замість обов'язкового предмету світської «Етики» і без супроводження релігійними обрядами. При цьому програми відповідних предметів розроблялися робочою групою при Міносвіти, яка включала представників різних конфесій задля забезпечення позаконфесійного викладення матеріалу.

На той час викладання предметів духовно-морального спрямування було чи не єдиною можливістю для учнів загальноосвітніх закладів освіти отримувати релігійне виховання під час навчального процесу. Однак залишалося актуальним питання усунення ще одного пережитку радянського режиму, який полягав у забороні релігійним організаціям бути засновниками приватних закладів освіти, ліцензованих і акредитованих державою. Історичне рішення 2 червня 2015 року прийняла Верховна Рада VIII скликання, яка підтримала законопроект № 1447 (автори – П. Унгурян, Л. Гриневич, В. Єленський), який відкрив для релігійних організацій можливість засновувати дошкільні, загальноосвітні, професійно-технічні та вищі заклади освіти на загальних підставах ліцензування, як і для інших юридичних осіб. При цьому вимога щодо світського характеру освіти та заборона втручання в освітній процес релігійних організацій обмежувалася лише державними і комунальними закладами освіти, що означало можливість релігійного виховання у будь-яких закладах освіти, заснованих релігійними організаціями [10].

Пізніше ці положення знайшли подальший розвиток, коли у вересні 2017 року Верховна Рада прийняла нову редакцію Закону України «Про освіту». Зокрема, положення частин 1-2 статті 31 Закону визначають: «*Державні та комунальні заклади освіти відокремлені від церкви (релігійних організацій), мають світський характер. Приватні заклади освіти, зокрема засновані релігійними організаціями, мають право визначати релігійну спрямованість власної освітньої діяльності*» [11]. Із того часу чинне законодавство більш точно тлумачить конституційний принцип відокремлення школи від церкви, обмежуючи його дію лише державними і комунальними закладами освіти, а відтак усуває підґрунтя для двозначних інтерпретацій ч. 3 статті 35 Конституції України та визнає можливість державно-конфесійної взаємодії в сфері освіти.

В останні роки відбулися суттєві зміни і у сфері вищої освіти. У липні 2014 року Верховна Рада VIII прийняла у новій редакції Закон України «Про вищу освіту», який передбачає виділення «Богослов'я» в окрему галузь знань. Також Закон надає можливість вищим духовним навчальним закладам проходити процедури ліцензування та акредитації освітньої програми за спеціальністю «Богослов'я», створювати та організовувати діяльність аспірантури, докторантури, спеціалізованої вченої ради за галуззю знань «Богослов'я». Наслідком цих змін стало прийняття Кабінетом Міністрів України постанови від 19.08.2015 року № 652 про затвердження Порядку державного визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих вищими духовними навчальними закладами. Після чого

в липні 2016 року Міністерство освіти і науки України (МОН) утворило Комісію з державного визнання документів про вищу духовну освіту та затвердило склад Комісії з державного визнання документів про наукові ступені та вчені звання. До роботи цих Комісій були запрошені представники різних церков і релігійних організацій, при яких діють вищі духовні навчальні заклади, з метою налагодження взаємодії у справі формування професійних і наукових кадрів із галузі знань «Богослов'я». Створення цих комісій не залишилася формальністю, а доволі швидко дало практичний результат: вже у вересні 2016 року Комісія МОН з державного визнання документів про вищу духовну освіту визнала дипломи 15 випускників православних, греко-католицьких і протестантських вищих духовних навчальних закладів [12].

Наведений аналіз розвитку правового регулювання у сфері освіти дає підстави зробити висновки про те, що відхід від радянських підходів розуміння ролі церкви в суспільстві загалом та в освітньому процесі зокрема зумовив можли-

вість поступу в напрямку забезпечення вибору та плюралізму в освіті, усунення державної монополії на виховання учнів і студентів, інтеграції закладів освіти з релігійним спрямуванням у систему освіти України. Сучасне тлумачення конституційного принципу відокремлення школи від церкви, наведене в новій редакції Закону України «Про освіту», зруйнувало стіну суворої сепарації між церквою та освітнім процесом, побудовану ще понад 100 років тому радянською владою, та відкрило можливості для більшої державно-конфесійної взаємодії, зберігаючи при цьому світський характер освіти в державних і комунальних закладах освіти. Така декомунізація освіти стала відповіддю на суспільні зміни, які відбулися в Україні з часу відновлення її незалежності в 1991 році: підвищення рівня релігійності населення України та рівня довіри до церкви як суспільного інституту, зростання ролі церкви в громадському житті та попиту на релігійне виховання, що свідчить про триваючу трансформацію моделі відносин між державою і церквою в бік більшої кооперації.

Список використаних джерел:

1. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, прийнятий Резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16.12.1966 року та ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.1973 року. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
2. Резолюція 36/55 Генеральної Асамблеї ООН «Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань» від 25.11.1981 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_284.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Міжнародний документ Ради Європи від 04.11.1950 р. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
4. Рекомендація № 1202 (1993) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про релігійну терпимість у демократичному суспільстві». URL : <https://goo.gl/K7U3zV>.
5. Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1556 (2002) «Релігія и перемены в Центральной и Восточной Европе». URL : <https://irs.in.ua/ua/pase-recommendation-1556-2002>.
6. Проект Закону «Про свободу віросповідання та релігійні організації», реєстр. № 1178-1 від 04.08.1999 р. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=6665.
7. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів), реєстр. № 2729 від 09.07.2008 р.: URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=32951.
8. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Збірник офіційних документів 1996–2007. Київ : ВРЦіРО, 2007. С. 22–23.
9. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Збірник офіційних документів 1996–2007. Київ : ВРЦіРО, 2007. С. 31.
10. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів» від 02.06.2015 р. № 498-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/498-VIII>.
11. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
12. Вперше в історії Міносвіти визнали 15 дипломів українських богословів. URL : <https://bit.ly/2SrGX43>.